

zemlje našle u sovjetskoj sferi interesa. Ipak, jugoslovensko-bugarski odnosi u završnim fazama rata i neposredno nakon njega, prešli su put od srdačnih i prijateljskih veza na osnovu kojih se ozbiljno razmatralo ujedinjenje u federaciju, pa sve do postepenog udaljavanja dve strane, što će vrhunac kasnije doživeti u vreme sukoba jugoslovenskog državnog i partijskog vrha sa Informbiroom. Zahlađenje u odnosima ogledalo se u odbacivanju ideje o Balkanskoj federaciji usled različitih gledišta o njenom ustrojstvu, zatim zbog različitih stavova po pitanju Makedonije, kao i usled protivljenja zapadnih zemalja. Ovaj period autor je obradio u drugoj celini, koja nosi naziv Nastupanje saveznika. Autor u ovom delu monografije analizira i sadejstvo NOVJ i bugarskih jedinica za vreme vojnih operacija na prostoru jugoistočne Srbije, kao i kasnije na Sremskom frontu. Dr Tomanić zatim razmatra stvaranje višedimenzionalne saradnje između Jugoslavije i Bugarske koja se zasnivala na uspostavljanju političkih, privrednih i kulturnih veza dve zemlje. Autor drugi deo monografije završava poglavljem o Pariskoj mirovnoj konferenciji, nakon čega sledi zaključak. U zaključku se sumiraju rezultati istraživanja, koji prikazuju u kojoj meri su jugoslovensko-bugarski odnosi u ratnom periodu zavisili od političke situacije u Evropi, pre svega od strane dva najznačajnija činioca, sovjetskog i nemačkog uticaja.

Budući da period obuhvaćen monografijom ne predstavlja dug vremenski interval, ali istovremeno ispunjen mnoštvom političkih i vojnih događaja, autor je uspeo da na potpuno razumljiv način prikaže i rasvetli ovako kompleksnu problematiku. Iz navedenih razloga, kao i zbog iscrpnog istraživanja ovako zahtevne i zamršene teme, monografija o Jugoslaviji i Bugarskoj u završnim fazama rata, pisana stilom briljantnog naučnika, predstavlja značajan doprinos istoriografiji.

Milan Milenković

Владимир Кривошејев, Раде Ристановић, ОКУПИРАНА КУЛТУРА: НАЦИСТИ, КОЛАБОРАЦИОНИСТИ, МУЗЕЈИ И КУЛТУРНА ДОБРА У СРБИЈИ ТОКОМ ДРУГОГ СВЕТског РАТА, Београд, Друштво за урбану историју, 2023, 298.

Nemačka okupacija Srbije u Drugom svetском ratu, kao da još uvek nije adekvatno istražena i ispričana. U poslednjih deceniju i po, u kontinuitetu izlaze u javnost nova istraživanja mladih kolega koji sve više osvetljavaju ratne i društvene prilike u tom tegobnom vremenu. To

je slučaj i sa monografijom „Okupirana kultura“, iz pera dvojice naših kolega dr Vladimira Krivošejeva, poznatog valjevskog istoričara i kulturnog poslenika i dr Radeta Ristanovića, vrednog saradnika Instituta za savremenu istoriju.

Ova netipična studija odmah privlači pažnju zainteresovanom čitaocu svojim atraktivnim izgledom. Naime, monografija je „spakovana“ u zaista impresivno dizajnirane korice odličnog efekta, sa mat plastifikacijom i naslovom presvučenim takozvanim „UV-lakom“. Naša namera nije svakako da hvalimo dizajn korica i njene tehničke detalje, već da ukažemo kako historiografska knjiga takođe može da privuče pažnju ne samo stručne već i obične publike privlačnim koricama i naslovnom stranom. A to nije česta osobina monografskih studija, jer naučnici u najvećem slučaju ne obraćaju pažnju na ovaj, u današnjem vizuelnom vremenu, bitan detalj. Ili prepuste dizajn svojih vrednih studija nekompetentnim licima koji onda njihova istraživanja učine slabo privlačnim i za stručnu publiku i kolege.

„Okupirana kultura“ nije delo koje daje stereotipno sliku okupacije i njenih tegoba. Ona kao što to čine neki savremeni svetski romani – bestseleri, skreće svoj fokus na potpuno drugu temu, na kulturu odnosno, kulturna dobra i muzeje u tako turbulentnim vremenima. I odmah treba istaći, knjiga je naučno delo, pisano na širokoj podlozi arhivske građe i literature. Ali to nikako ne smeta da bude čitljiva i zavodljiva.

Monografiju otvara široko postavljeno poglavlje o muzeologiji u Kraljevini Jugoslaviji pre okupacije 1941. godine. Ovo je svakako refleks činjenice da je jedan od autora kolega (Krivošejev) i sam „muzealac“. Sa druge strane, ovo poglavlje daje i pregled odnosa nemačkih nacional-socijalističkih vlasti prema kulturi i posebno muzejskoj delatnosti. U njemu se ističu kolekcije pojedinih lidera Trećeg Rajha, gde je maršal Gering sigurno najpoznatiji kolekcionar, ali se ukazuje i na praksu pseudonaučnih istraživanja sa kojima su se dokazivale razne ideološke teorije njihove ideologije. Naravno i široka praksa pljačke kulturnih dobara na okupiranim teritorijama. Po tome se neće, u određenoj meri, razlikovati ni njihova praksa u okupiranoj Kraljevini Jugoslaviji – odnosno okupiranoj Srbiji.

Ipak, nije bilo sve isto kao i u nekim drugim okupiranim državama Evrope. U okupiranoj Srbiji, kao predstavnik nemačke politike prema kulturnim, umetničkim i muzejskim predmetima se ističe Johan Albreht fon Rajsvic. On je bio na čelu referata za zaštitu spomenika i umetničkih vrednosti Vojno-upravnog štaba u

Beogradu. Rajsvic je još pre rata bio prisutan na području Kraljevine, stekao sliku o muzejskom i kulturnom ambijentu na ovom tlu, što će aktivno primenjivati u danima okupacije. On je kao rezervni oficir upućen sa zadatkom procene „kulturnog“ ambijenta u okupiranoj Srbiji. Misija je trebala da bude privremena, samo neko vreme u 1941. Međutim, Rajsvic ostao do kraja okupacije u jesen 1944. godine na ovom terenu. Naravno, Nemcima nije bio prioritet briga i interes za ovu temu pošto je u Srbiji buknuo ustanak tokom leta 1941, trebalo je obezbediti smirenje situacije, osigurati komunikaciju Beograd – jug Balkana, prikupiti rekvizicije, organizovati odmazde i represalije. Tu mesta za umetnost i umetničke vrednosti nije bilo previše. Ipak, on je imao ambiciozan zadatak da uspostavi pravnu regulativu i domaću organizaciju za te poslove, zaštitu kroz popise i evidentiranje čitavu lepezu muzejskih i drugih zbirki, zatim organizuje istraživanja na terenu – za ono što je bilo značajno ne samo za Srbiju u istorijskom kontekstu, već i Treći Rajh, i novu Evropu. I pored različitih surevnjivosti, odbijanja saradnje, preklapanja kompetencija u okupacionom aparatu, Rajsvic je radio vredno, povezvajući se organima Srpske vlade – ministarstvom prosvete, kao i jednim brojem mlađih poslanika po muzejima i drugim institucijama.

I sama Srpska vlada je po formiranju proklamovala politiku vraćanja tradicionalnim istorijskim i kulturnim vrednostima i korenima. To se videlo i kroz donošenje Uredbe o čuvanju starina iz septembra 1941, odnosno maja 1942. ili Uredba o čuvanju beogradskog grada iz novembra 1941. Tu je kao i neozvaničena, ali sigurno postojeća Uredba o muzejima iz 1943. godine. Takođe to se moglo pratiti i kroz sveobuhvatno proklamovanu politiku vraćanja srpskoj – ne jugoslovenskoj – kulturnoj baštini. Ovo se videlo kroz različite manifestacije, kao i pisanje pojedinih dnevnih, nedeljnih ili mesečnih listova. List „Srpski narod“ je sigurno najistaknutiji primer.

Svakako ključna institucija koja je formirana za ove poslove 1942. godine bio je Centralni zavod za čuvanje starina. Njegov današnji naslednik – sa neprekinutom linijom postojanja, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, nikad nije pomenuo ovo svoje ratno „rođenje“, niti aktivnosti poslanika kulture i muzejske struke. Autori Krivošejev i Ristanović daju detaljan pregled aktivnosti ove institucije, koja je u suštini do danas ostala nepoznata, pa se istorija današnjeg zavoda vezuje isključivo za posleratni period. Oni daju njegovu lokaciju, strukturu, ljude koji

su u njemu radili, kurseve za stvaranje podmlatka i naravno aktivnosti na kojima je taj zavod radio (sanacija pojedinih manastira, beogradske tvrđave, itd.). To je svakako jedno od značajnih dometa ove monografije jer otkriva jednu sasvim potisnutu istorijsku epizodu. Što je najneočekivanije, ovaj zavod je težišno saradivao sa predstavnikom nemačkih vlasti, pomenutim Rajsvicom.

Posebnu pažnju privlači deo monografije koji je posvećen muzejima i muzeološkoj praksi u okupiranoj Srbiji. Iako se iz ranije ideološke literature i naučnih radova moglo zaključiti da se okupator nije previše brinuo o ovoj delatnosti, autorski dvojac Krivošejev–Ristanović demantuje tu stereotipnu sliku, upravo ukazujući da je okupator forsirajući otvaranje i rad muzeja, teo da pruži privid normalnosti i odagna sveopštu moru okupacije i rata kome se nije video kraj.

U okupiranoj Srbiji je u tom trenutku bilo čak 19 muzeja, od kojih 14 u Beogradu, tri u Banatu i dva u centralnoj Srbiji. Posebnu pažnju privlači muzej Kneza Pavla na čijem je čelu tokom okupacije bio istaknuti istoričar umetnosti Milan Kašarin. Ovaj muzej je otvorio vrata posetiocima početkom septembra 1941. godine – upravo kada u Srbiji započinje veliki ustanički talas! Reklo bi se skriveni paradoks, koji remeti sliku da su ustanak i potonje nemačke represalije poremetile dnevnu stvarnost. Autori daju pregled aktivnosti i drugih muzeja u prestonici (Etnografski, Vojni, muzej SPC, itd.). Analizira se otkup predmeta, davanje umetničkih dela državnim institucijama na revers, broj i struktura posetilaca, profil zaposlenih i rukovodilaca. Ovde posebno ističemo zaključak autora da nije bilo sistematske pljačke od strane nemačkog okupatora umetničkih dela iz beogradskih – srpskih muzeja. Ali da je jedini izuzetak bio Vojni muzej, koji ne samo da je pretrpeo velika oštećenja u bombardovanju u aprilu 1941, već je potom nemački okupator pokupio sve što su bili trofeji srpske vojske od Austrougarske ili Nemačke vojske tokom Velikog rata, pa i mnoge druge predmete od vrednosti.

Takođe, autori daju detaljno tumačenje prakse Srpske vlade da po okruzima formiraju muzeje drugog nivoa – okružne muzeje, počev od jeseni 1942. godine. Ovo govori o inicijativi Srpske vlade, novoformiranog zavoda da se u Srbiji sačuvaju predmeti i nasleđe od kulturne važnosti. Ali i stvori adekvatna muzejska organizacija koja bi brinula o ovim pitanjima na lokalnom nivou.

Konačno, da bi pokazali teškoće okupacije, jer su one bile stvarnost u kojoj je funkcionisala „okupirana kultura“, autori posebno poglavlje posvećuju funkcionisanju u okvirima nemaštine,

siromaštva i bede koju je stvorila. Ovo je svodilo muzejske aktivnosti na puko preživljavanje, bez nabavki novih eksponata i predmeta, sa redukcijom ljudi iz „opšteg sektora“ i sa problemom grejanja tokom hladnih i zimskih meseci. Međutim, kad bi se novac i našao, pojedine robe i artikala nije bilo u okupacijskoj svakodnevnici, od potrepnosti za održavanje objekata do odeće i posebno obuće.

I taman kada se počeo da nazire kraj rata u proleće 1944. godine i slom Trećeg Rajha na svetskim frontovima, došao je talas savezničkih bombardovanja koji je doneo nova iskušenja, oštećenja objekata, sklanjanja i evakuacije i ljudi i zbirki. Ovde pomenuti nemački predstavnik Rajsvec, takođe ima značajnu ulogu.

Povlačenje nemačkih snaga sa jugoistoka Evrope, dolazak sovjetskih i partizanskih snaga doneli su oslobođenje i kraj okupacije. Međutim, autori daju sliku prelaska muzeja i muzejskih aktivnosti iz okupacijskog u novi ideološki – komunistički sistem 1944–1945. godine, i stavove nove vlasti prema onome što su zatekli: njima je kultura bila bitna kao važna transmisija ideologije. Ali u nju se nisu uklapali mnogi od zatečenih upravnika ili istaknutih ličnosti. Većinom su smenjeni ljudi koji su bili upravnici u toku okupacije. Nove vlasti su takođe donele svoje uredbe i zakonske akte da bi regulisali ovu oblast, i to prilično rano, početkom 1945. godine: Odluka o zaštiti i čuvanju kulturnih spomenika i starina, Zakon o pribiranju, čuvanju i raspodeli knjiga i drugih kulturno-naučnih predmeta, Zakon o zaštiti spomenika kulture i prirodjačkih retkosti, i 1946, odnosno 1948. godine: Opšti zakon o zaštiti spomenika kulture i prirodjačkim aktivnosti.

Važan je zaključak autora da su ovi zakoni tumačeni i pominjani na adekvatan način do danas. Međutim, autori ističu da je „okupacijsko“ zakonodavstvo u ovom domenu prikrivano i nije pominjano, kao da ga nije bilo, a što se jasno vidi

iz ove vredne studije. Oni to sa pravom zovu „projektovani zaborav“. Takođe, i da je način upravljanja muzejsko- kulturnim institucijama u suštini bio istovetan kao i u vremenu okupacije, samo sa drugim ideološkim predznakom.

Monografija kolega Krivošejeva i Ristanovića „Okupirana kultura“ nije samo istorija institucija, već opširan prikaz muzeološke zajednice u okupiranoj Srbiji, kako zbirki tako i muzealaca koji su okupaciju proveli na svojim radnim mestima, uz sve teškoće tog vremena. U ovoj zanimljivoj storiji, ni nemački okupatori nisu tako crni, jer se i među njima našlo ljudi koji su vrednovali srpsko kulturno nasleđe i čuvali ga od vihora rata, ma kako to nekome danas bilo strano i neverovatno. „Okupirana kultura“ daje čitaocu jednu sasvim novu perspektivu okupacije, daje sliku koja nije ideološki crna ili bela, i naprotiv osporava eventualnu tezu da je okupacija bila diskontinuitet u kulturnoj i muzejskoj politici na teritoriji Srbije. Naprotiv, i Srpska vlada i ljudi u muzejskim i drugim kulturnim ustanovama za vreme okupacije funkcionisali su po potrebnim zakonima i utvrđenim praksama, koje su oslobodioci na prelazu iz 1944. u 1945, samo preuzeli, prebrisali neodgovarajuće i nastavili sa kulturnom politikom sada u kontekstu nove ideologije. Konačno, odgovorni iz današnjih zavoda i muzeja u Srbiji bi svakako trebalo svoje tumačenje institucionalne prošlosti da popune sa dostignućima „Okupirane kulture“.

Kolege Vladimir Krivošejev i Rade Ristanović su ponudile ovdašnjoj javnosti jedan dopadljiv historiografski i kulturni bestseller. Njihov istraživački napor se svakako isplatio, jer će „Okupirana kultura“ postati nezaobilazno delo za tumačenje kulturnih prilika u Srbiji tokom Drugog svetskog rata, kao i rane faze epohe komunizma koja je nastala potom. U tome je svakako najveći doprinos ove monografije.

Bojan Dimitrijević